

ЛОГІКА ТА МЕТАЛОГІКА ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

Досліджуються логічні ідеї Д.Чижевського, співвідношення предметної логіки й металогики у його логіко-філософській концепції. Основна увага зосереджена на логічних теоріях поняття, судження й виводу та їх філософських інтерпретаціях.

Авторитетний славіст зі світовим ім'ям Д.Чижевський значною мірою відомий як філософ, історик філософії та культури. Зазначені аспекти його філософської творчості були предметом дослідження О.Прицака, І.Шевченка, А.Погорілого, В.Лісового, С.Кримського, І.Потаєвої, С.Вільчинської та багатьох інших вчених. Водночас, окрім названих аспектів, Д.Чижевського цікавили й проблеми логіки. Ці проблеми він розглядав у працях "Логіка" (Прага, 1924), "Логіка і етика" (Прага, 1931), "Логіка зі збірниками логічних вправ" (Мюнхен, 1947). Однак спеціальні дослідження, присвячені логічним ідеям Д.Чижевського, по теперішній час не проводились. Дана стаття покликана усунути цей недолік й доповнити історичне уявлення про філософію Д.Чижевського, ввівши у науковий обіг логічний фрагмент його філософських текстів. При цьому варто зауважити, що саме дослідження базується на конспекті лекцій з логіки, які були прочитані Д.Чижевським у Богословсько-Педагогічній Академії УАПЦ в Мюнхені у 1947 році. Цей конспект лекцій і виступає джерельною базою даного історико-логічного й історико-філософського дослідження.

Логіка Д.Чижевського органічно вписується у контекст ключових логічних напрямів Нового часу. Перший з них йшов шляхом зближення логіки з психологією й оформився у вигляді психологічної логіки; другий – шляхом зближення логіки з філософією й сформувався у вигляді гносеологічної логіки; третій – шляхом зближення логіки з математикою й у кінцевому рахунку оформився у вигляді математичної логіки. Перший напрям особливо чітко представлений у працях Д.Локка, Д.Юма, Г.Спенсера, Дж.Ст.Мілля, Х.Зігварта, О.Новицького, Ф.Зеленогорського, Й.Міхневича, М.Грота, П.Лодія, О.Потебні, Т.Мандибури, І.Копача. На думку представників цього напрямку, логіка – емпірична наука, яка своїми теоретичними засадами повністю зобов'язана психології. Характерною рисою психологізму в логіці є паніндуктивізм, критика, як правило, упереджена й заперечення цінності дедуктивних методів у науковому пізнанні. Завдяки такій позиції межі між логікою й психологією стають розмитими.

З різкою критикою психологізму в логіці виступив Е.Гуссерль. Він вважав, що психологізм приречений на суперечності й внутрішню парадоксальність, бо він ставить під сумнів об'єктивність логіки, робить її відносною, підриваючи формальні умови правильності висновку, а у кінцевому результаті й саму ідею істинного знання. Так само різко Е.Гуссерль відкинув й натуралізм – прагнення звести інтелектуальні операції до фізіологічних процесів й тим самим перетворити логіку на одну з галузей природознавства.

Другий напрям у розвитку новочасної логіки, яскраво виражений у працях І.Канта, Г.Гегеля, В.Вільденбанда, О.Введенського, П.Ліницького, С.Гогоцького, В.Карпова, Г.Костельника, П.Копніна, М.Поповича. Названі дослідники виходили з того, що між логікою й теорією пізнання існує нерозривний зв'язок. Загалом таке розуміння відношення між логікою й теорією пізнання не викликає заперечення. Дійсно, логіка тісно зв'язана із гносеологією, теорією пізнання. Щоб осягнути предмет логіки, необхідно розкрити природу логічних форм й законів, їхнє пізнавальне значення. Для цього також потрібно визначити місце й роль логіки у побудові наукових знань. Сама по собі логіка ці проблеми вирішити не може. Такі проблеми слід розглядати у гносеологічному плані.

Однак представники цього напрямку переслідували не тільки мету встановлення зв'язку між логікою й теорією пізнання. Вони, по суті, зводили формальну логіку до гносеології й епістемології. При такому підході формальна логіка втрачає статус самостійної науки, свою специфіку, а її найважливіша проблема – теорія формального виводу – підмінюється іншими проблемами зі сфери теорії пізнання, яка у цьому випадку також позбавляється своєї специфіки.

Третій напрям у розвитку логіки Новочасся бере свій початок зі схоластичної логіки, в якій проблемі формалізації відводиться важливе місце. Він рельєфно представлений у працях

Г.Лейбница, Е.Шредера, Г.Фреге, Дж.Буля, В.Джевонса, П.Порецького, Ф.Козловського, І.Слешинського, С.Шатуновського, М.Шейнфінкеля, А.Уймова, де логіка зближувалася з математикою. Математизація логіки позначилась на бурхливому розвитку самої логічної науки й значному збільшенні її ролі у побудові сучасних наукових знань. Психологічний та гносеологічний напрями у логічних доктринах Нового часу виявилися відсунутими на задній план, що, між іншим, зовсім не означає їхньої абсолютної неефективності та непридатності. Логіка Д.Чижевського продовжила лінію гносеологічного напрямку логіки, започатковану логічними дослідженнями В.Карпова, С.Гогоцького, П.Юркевича, П.Ліницького у Київській духовній академії й Г.Челпанова у Київському університеті. Напрацювання з логіки викладачів Київської духовної академії й Київського університету складають Київську школу логіки, з якою нерозривно зв'язана логіка мислителів західної української діаспори, зокрема, логіка та металогіка Д.Чижевського.

Свою гносеологічно зорієнтовану логіку, об'єктом дослідження якої виступає теоретичне мислення, Д.Чижевський відмежував від психології й, відповідно, від психологічної логіки. "Психологія, – зазначав він, – досліджує, як думання відбувається логіка, як воно мусить відбуватись, щоб можна було його вважати правильними" [1, с.5]. Таким чином, український вчений та мислитель розрізняв логіку й психологію як раціональну й досвідну, нормативну й описову науки.

Водночас Д.Чижевський повністю й не ототожнював логіку із математичною логікою. Вона у нього лише частково збігалась з математичним напрямом логіки, виступаючи як новий етап у розвитку логіки. Він дійсно вважав, що математична логіка є суттєвим доповненням логічного вчення Аристотеля, його традиційної силогістики [1, с.9]. Однак разом з тим Д.Чижевський підкреслював, що "спроби вибудувати нову – "математичну логіку" привели до утворення нової цікавої математичної науки. Її корисність для конкретних наук поки що, не дивлячись на її екзактні методи, нічим не доведена" [1, с.35]. Як бачимо, математична логіка, на погляд Д.Чижевського, ще не продемонструвала власних прикладних можливостей на практиці. Тому більш корисним для конкретних наук, на його думку, може бути "філософське обґрунтування логіки", яке "робило великі кроки наперед" [1, с.9]. Саме ця філософсько-гносеологічна логіка, за Д.Чижевським, має найбільші перспективи для розвитку й може вважатися справжньою логікою науки.

У розвитку логічних й філософських досліджень західної української діаспори, як правило, розрізняють три доби: міжвоєнну (1920-ті – 1940-ві роки), повоєнну (1945-1965) й післяеміграційну (1970-ті – по теперішній час). Виокремлюють також й три основних напрями у філософії мислителів західної української діаспори: політичний, академічний та персоналістичний. Логіка Д.Чижевського чітко співвідноситься із міжвоєнною й повоєнною добою діаспорної української філософії й академічним напрямом її розвитку.

У логіці Д.Чижевського, як й у сучасній логіці загалом, розрізняється логіка, яка викладається, й логіка, за допомогою якої це робиться. Першу називають предметною логікою, або просто логікою, другу – логікою дослідника, або металогікою. Відповідно до такого розрізнення виокремлюють об'єктну мову або мову-об'єкт, засобами якої описується предметна дійсність, та на якій викладається предметна логіка, й мову дослідника, або метамову, засобами якої аналізується мова-об'єкт, та яка виступає способом існування металогіки.

Об'єктну мову зазвичай називають синтаксичною частиною мови логіки, а метамову – її семантичною частиною. Виходячи з цього, складовими металогіки є логічний синтаксис, який вивчає відношення між знаками, принципи й методи побудови логічних формул й логічна семантика, яка вивчає можливості та особливості інтерпретації логічних формул. Особливістю мови логіки Д.Чижевського є те, що у ній предметна логіка викладається за допомогою напівформалізованої, гібридної мови, в якій поряд з елементами латинської термінології зустрічаються фрагменти природної української мови. Роль же металогіки у ній відіграє не спеціальна штучна формалізована мова, а історія філософії й тому інтерпретація основних логічних законів й форм набуває не металогічного, а філософського вигляду, тобто металогіка у Д.Чижевського збігається з філософією як історією філософії. У цьому, власне, особливість й головна відмінність логіки Д.Чижевського від сучасних моделей логіки. Логіку загалом Д.Чижевський кваліфікував як нормативну науку. Він зазначав: "Ми говоримо в точному сенсі про логіку, як про науку, що вивчає правила думання. [...] Ці правила є певні вимоги до нашого

думання, певні “норми” думання” [1, с.5]. Наголосивши на приписуючому, нормативному характері логіки, Д.Чижевський зауважив, що “ніхто не думає фактично так, як він має думати згідно з правилами, “нормами” логіки. Ці правила є ніби “ідеалами” думання” [1, с.5].

Сучасник Д.Чижевського – Я.Петришин також притримувався аналогічних поглядів на природу й характер логіки. За Я.Петришином, логіка – “це наука думання або наука, що викладає про суть та закони правильного наукового, систематичного або, коротко кажучи, філософічного думання. Логіка являється, отже, нормою правильного думання, вона є методичним навчанням наук” [2, с.5].

Об’єктом дослідження логіки як науки, на погляд Д.Чижевського, є “думання” [1, с.5]. Однак, підкреслював він, “логіка має справу лише зі змістом, “сенсом” думання. Цей сенс можна назвати “думками”” [1, с.6]. Розглядаючи співвідношення думок, мислення та мови, Д.Чижевський зазначав, що “слова належать до сфери того, що ми зовемо “думанням”. Вони лише вказують на певні думки. В свою чергу думки вказують на якісь предмети, “об’єкти”” [1, с.6]. Для ілюстрації він наводив такі приклади: “Стіл” є слово, що визначає думку, якої предметом є (чи може бути) кожен стіл, якої завгодно форми та розміру, що існував, або буде існувати чи існує... “Два” є слово, що визначає думку, об’єктом якої є “число два” [1, с.6].

У теоретичному мисленні як об’єкті вивчення логіки Д.Чижевський виокремлював три типи думок: “поняття”, “суди” та “виводи” [1, с.8]. Однак їхній розгляд він починав не з понять, а із “судів” як найпростіших думок. Український вчений запропонував таку дефініцію: “Твердження та заперечення зовемо “судами”” й далі доповнив цю дефініцію характеристикою: “Вони мають претензію бути правдивими, а можуть бути й неправдивими” [1, с.7]. Тезу Д.Чижевського про “суд” чи “осуд” як найпростішу думку повністю прийняв Я.Петришин. Він стверджував, що “при думанні в його найпростішій формі йде про осудження. Думання є неможливе без осудження, але й осудження є неможливим без думання. Беручи під увагу цю обставину, скажемо: думання й осудження можемо вважати, у логічному відношенні, рівнозначними чинниками. Різниця між ними полягає в обставині, що в цьому, що ми називаємо думкою, може міститися більша кількість осудів” [2, с.17-18].

Виходячи із запропонованої дефініції “судів” та базуючись на ній, Д.Чижевський дав негативне визначення поняття: “Найпростіші думки, що не є ані твердженнями ані запереченнями [...], зовемо “поняттями” [1, с.7].

Переходячи до третього, найскладнішого типу думок, скомбінованого з двох попередніх, Д.Чижевський зазначав: “Комплекси судів, що в них якийсь суд доводиться або спростовується, зовемо “виводами” [1, с.8]. Цікавою у цьому зв’язку є ідея Я.Петришина про призначення чи функцію судження й виводу в науковому пізнанні. На його погляд, “метою осуду є пізнати підмет (суб’єкт), його суть; метою ж заключення є обоснувати це пізнання внутрішньо” [2, с.26].

З огляду на існування трьох типів думок, Д.Чижевський структурував логічну науку, поділивши її на “теорію поняття”, “теорію суду”, “теорію виводу” й “теорію наукової методології” [1, с.8]. У свою чергу, кожна із логічних теорій являла собою ієрархію логік: базову, предметну логіку й надбудовану над нею металогіку. Ці дві логіки утворювали внутрішню структуру кожної з логічних теорій. Стосовно призначення логіки як науки, її ролі у прищепленні аналітичного стилю мислення, формуванні культури мислення, Д.Чижевський стояв на позиціях логічного позитивізму, сповідуючи принцип верифікації. “Не треба думати, – підкреслював він, – що логіка “вчить правильно думати”. Зовсім не потрібне думати завше за тими схемами, що їх досліджує та вважає “нормами” логіка, до того маємо справу з великою кількістю думок, що вже висловлені з претензією на правдивість. Логіка хоче лише подати засоби як перевіряти думки” [1, с.8]. Далі, конкретизуючи свою тезу, Д.Чижевський відзначив, що “обмежуючи свої завдання на перевірку думок та лише на дослідження їх формального боку, логіка тим самим значно скріпила своє становище” [1, с.9]. Водночас український мислитель негативно поставився до численних спроб створити евристичну логіку чи логічну евристику, які, наприклад, робили Р.Декарт, Г.Ляйбніц, Б.Больцано. “Спроби, що належать різним часам, подати також “логіку думання”, себто встановити правила, за якими можна б було не лише перевіряти думки, а віднаходити нові (“логіка відкриття”), – вважав він, – усі виявились лише неплідними збоченнями” [1, с.9].

Викладаючи логічну теорію поняття засобами предметної логіки, Д.Чижевський насамперед звернув увагу на обсяг та зміст поняття, потім на відношення між поняттями, операції узагальнення й обмеження понять, далі на різні типи понять (індивідуальні та загальні, прості та складні, конкретні та абстрактні, позитивні та негативні, збірні та подільні, “наглядні” та “ненаглядні”, “гатурнкові” (безвідносні) та “корелятивні” (відносні), субстанціональні та функціональні). Висвітлюючи логічні операції над поняттями, він розглянув визначення поняття чи дефініцію, його структуру, правила й типові помилки, два види визначень – реальне (через рід і видову відмінність) й номінальне, а також логічний поділ понять, правила поділу й види поділу (за видозміною ознаки й дихотомію) [1, с.9-18].

Спеціальну увагу Д.Чижевський приділив поняттям, що вживаються у різних науках. У філософії в поле його зору попали категорії. Він детально розглянув класифікації категорій, які запропонували Аристотель та стоїки, згадав про новітні класифікації, які створили І.Кант та Г.Гегель [1, с.18]. В історичних науках, на його погляд, найважливішим поняттям є “ідеальні типи”. За Д.Чижевським, “до змісту ідеальних типів належать характеристичні ознаки об’єктів даної групи, хоч би ці ознаки й не були властиві усім об’єктам групи (літературний стиль – барок або романтика; мистецькі стилі; пантеїзм, ересі, феодалізм, капіталізм, для характеристики яких беруться характеристичні, типові їх форми, найбільш яскраво розвинені хоч би в менш типових випадках – напр. обидві ці суспільні форми на Україні – деяких з цих ознак і не було)” [1, с.18-19]. Для математики, на думку Д.Чижевського, властиві функціональні поняття, що “часто зв’язані з “рядами” математичних об’єктів (негативні числа, нуль, одиниця, позитивні числа, що кожна ця група має різні якості: “групи” нуль та одиниця мають лише по одному члену)” [1, с.19].

Аналізуючи виклад логічної теорії поняття на рівні предметної логіки засобами металогіки, у даному випадку історії філософії, Д.Чижевський звернув увагу на філософські теорії понять. Він, насамперед, відзначив, що “філософія займалась різними проблемами, зв’язаними з поняттями: зокрема питаннями про існування понять “поза” думанням (психічного) та питанням про походження понять (“думок”)” [1, с.19].

На перше запитання, за Д.Чижевським, є три відповіді:

1) “поняття існують в дійсності або поріч з речами” (реалізм) або “в речах самих” (поміркований реалізм);

2) “поняття є лише імена, слова, що визначають певні групи об’єктів” (номіналізм);

3) поняття є реальністю, “але лише психічною, що утворена нашим думанням і в ньому існує” (концептуалізм) [1, с.19].

Чотири головні відповіді сформульовано, на думку, Д.Чижевського, на запитання про походження понять.

До них належать:

1) поняття “повстали на підставі досвіду” (емпіричні теорії);

2) різні поняття (основні в системі понять) є “людській свідомості природжені” (теорія нативізму);

3) “поняття можуть повставати і на прикладі одного єдиного прикладу цієї групи: не потребуємо виміряти усіх геометричних об’єктів, щоб встановити ті закономірності, що в них панують” (теорія ідеалізації);

4) основні поняття “повстають із закономірності пізнання і знання взагалі” (апріоризм) [1, с. 19-20].

Викладаючи логічну теорію судження чи “суду”, засобами предметної логіки, Д.Чижевський проаналізував матерію та форму “судів”, чотири основні форми “судів” (загально-позитивний, частково-позитивний, загально-негативний й частково-негативний), властивості “судів” (модальність: асерторичні й проблематичні “суди”; релятивність: категоричні, диз’юнктивні, гіпотетичні “суди”), безсуб’єктивні та предикативні “суди”, екзистенціальні “суди”, аналітичні “суди” та синтетичні “суди” [1, с.20-23]. Значну увагу він приділив дослідженню властивостей “логічного квадрата” [1, с.23-25].

Аналізуючи виклад логічної теорії судження на рівні предметної логіки засобами металогіки, Д.Чижевський звернувся до філософських теорій судження. При цьому він

ззначив, що ці теорії “займались переважно питанням про ознаку, що утворює з понять ту цілість, що її зовемо “судом”” [1, с.25]. Різні теорії, за Д.Чижевським, давали різні відповіді на це запитання. Він виокремив ряд позицій:

1. Теорії обсягу “вважають підставою сполучення суб’єкту та предикату той факт що об’єкти понять стають суб’єктами, входять в склад тієї групи об’єктів, що їх “має на увазі” предикат”;

2. Теорії змісту “вважають натомість, що основою суду є визнання того факту, що ознака яка названа предикатом, належить також до змісту поняття, що є суб’єктом” [1, с.25].

3. Теорії зв’язку або значення: “в судах найважливіше є сполука обох понять в єдність та претензія цієї сполуки на правдивість” [1, с.26].

Викладаючи логічну теорію виводу засобами предметної логіки, Д.Чижевський наголосив, що “виводом взагалі зовемо твердження про необхідну правдивість судів на підставі інших судів” [1, с.27]. Він розглянув безпосередні виводи (обернення, перетворення, протиставлення), опосередковані виводи (прості силіогізми, їх фігури, модуси і правила, гіпотетичні виводи, диз’юнктивні виводи, полісиліогізми, ентимеми; несиліогістичні виводи) [1, с.27-33].

Аналізуючи виклад логічної теорії виводу на базі предметної логіки засобами металогіки, Д.Чижевський зосередив свою увагу на філософських теоріях виводів. Серед цих теорій він розрізнив теорії обсягу й теорії змісту.

1. Теорії обсягу “вважають основою виводів такі передпосилки, що їх сенс є твердження про те, що якесь А, що належить до групи об’єктів (обсягу) Б, належить також до ширшої за Б групи об’єктів В, до якої належить усі Б (це добре зображують геометричні схеми силіогізму)”;

2. Теорії змісту “вважають основною передпосилкою твердження, що кожному об’єктові належить також усі предикати його предикату” [1, с.35].

Викладаючи логічну теорію наукової методології засобами предметної логіки, Д.Чижевський розглянув класифікацію наук. “Науки, – зазначав він, – поділяли за їх предметами: науки про природу, про дух (або культуру), про Бога, про математичні об’єкти тощо. Інші поділи будовані на різницях метод наук: раціональні та досвідні науки, що в свою чергу поділяються на групи. Інакше поділяли науки ще за характером їх тез – загальних тверджень, законів “номотетичні” науки та описові, “ідеографічні” (історія, географія тощо). Нарешті одрізняють “теоретичні” та “практичні” науки тощо” [1, с.48]. На думку Д.Чижевського, “основні завдання кожної науки є: 1. збирання матеріялу, 2. будовання понять, 3. поставлення певних тверджень (“наукових судів”), 4. доказ правдивости цих судів” [1, с.36].

Аналізуючи виклад логічної теорії наукової методології засобами металогіки на базі предметної логіки, Д.Чижевський відзначив важливу роль при збиранні матеріялу систематичного спостереження й наукового експерименту [1, с.36-37]; при створенні понять – діалектичного методу, згадавши при цьому Платона, Г.Гегеля й К.Маркса [1, с.37-38]; при встановленні й доказі “судів” – індукції [1, с.39-41].

Таким чином, проаналізовані Д.Чижевським логічні теорії з точки зору предметної логіки та металогіки, на рівні тодішнього розуміння предмета, дають чітке уявлення про місце логіки у філософії західної української діаспори, її роль в українській діаспорній культурі, глибину розробки логічних проблем.

Література

1. Чижевський Д. Логіка зі збірниками логічних вправ. – Мюнхен: Богословсько-Педагогічна Академія УАПЦ, 1947. – 69 с.
2. Петришин Я.Б. Логіка. – Мюнхен: Вершигора, 1947. – 44 с.

Summary

Jaroslav Gnatjuk. Logic and Metalogic of Dmitry Chizhevsky. D.Chizhevsky’s logic ideas, parity are investigated Subject logic and metalogic in its logic-philosophical concepts. The basic attention is concentrated on logic theories of concept, judgement and a conclusion and their philosophical interpretations.